

Infobestand etappe 4 Uithuizen Zeerijp Camino Schiermonnikoog Münster.

Uithuizen,

De naam Uithuizen betekent huizen uit de wierde, dat wil zeggen de eerste huizen die niet op, maar naast de wierde Brunwerd zijn gebouwd. Brunwerd kreeg hierdoor de naam Oldorp (het oude dorp). De kern van Uithuizen bestaat uit een langgerekte wierde die vanouds Oprijp werd genoemd. Bij Uithuizen hebben meerdere de steenhuizen en borgen De belangrijkste borg was echter de nog altijd bestaande Menkemaborg.

Jacobus de meerdere kerk.

De Jacobus de Meerderekerk is een neogotische rooms-katholieke kerk in Uithuizen in de Nederlandse provincie Groningen. Nadat de middeleeuwse Dionysius kerk van Uithuizen, na de reductie van Groningen, protestant was geworden, werd de apostel Jacobus de Meerdere de schutspatroon van de in 1606 gestichte rooms-katholieke statie van Uithuizen. In 1710 werd het toen gebruikte gebouw vervangen door een schuurkerk, die in 1778 en 1825 werd vergroot.[1] Rond 1860 werd een nieuwe kerk gebouwd door architect J.F. Scheepers (1818-1886) enkele honderden meters westelijker van de oude kerk aan de Hoofdstraat, waarbij de schutspatroon terugkeerde in de naam Jacobus de Meerderekerk.[2]

De Jacobus de Meerderekerk was de eerste neogotische kerk in de provincie Groningen. De kerk is gebouwd in een vroege variant van de neogotiek en heeft gestucte gewelven.

De kerk bevat reliëfs, gemaakt in de jaren tachtig van de 19e eeuw met de kruiswegstaties. Ook bezit de kerk een 16e-eeuws Golgothareliëf van zandsteen. Dit reliëf zou afkomstig zijn uit het door de Spanjaarden verwoeste Kloosterwiltwerd.[3]

De in 1861 geplaatste luidklok met de tekst "bij centen vergaard van groot en klein roep ik op ter kerk en angelus/been" werd door de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog geroofd. Hiervoor in de plaats zijn twee nieuwe klokken gekomen.[4]

Uithuizen is het punten waarin 2 Jacobspaden elkaar kruisen.

De Jacobus de Meerderekerk in Uithuizen is ook het startpunt van het Jacobspad, een wandel- en fietsroute naar het Overijsselse Hasselt. Beide Jacobspaden maken deel uit van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella, de plaats waar Jacobus begraven zou zijn. Kunstwerk van het St. Jakobspad naar Hasselt.

Jacobikerk Dionysiuskerk.

Al rond het jaar 1000 was er sprake van een nederzetting die naar zijn ligging 'Uthusen' werd genoemd ('de uiterste huizen'). Het oudste deel van de huidige kerk is de onderbouw van de toren, die al vóór 1200 werd opgetrokken uit baksteen en hergebruikte tufsteen. Het laatromaanse schip kwam tot stand tussen 1225 en 1250. Van de uitwendige versiering bleven enkele smalle nissen met siermetselwerk bewaard. In de eerste helft 15e eeuw werd een laatgotisch koor aangebouwd, bestaande uit een smalle travee en een driezijdige sluiting. In de 16e eeuw werd aan de noordzijde een koorkapel opgetrokken, en rond 1680 werd de toren verhoogd. N.a.v. de bevolkingstoename werd in 1794 een noordbeuk toegevoegd, die werd gedekt met gotiserende kruisgewelven. In hetzelfde jaar kregen de vensters hun huidige spitsboogvorm en werd de zuidmuur gestut met zware steunberen. In 2010 nam de Stichting Oude Groninger Kerken de kerk over. Interieur Bij binnenkomst vallen de stenen gewelven het eerst op: koepelgewelven met de typerende lage muraalbogen, en kruisribgewelven in zijbeuk en koor. De ronde gewelfribben van de derde travee komen samen in een rozet. Fraai is de vermoedelijk uit de 15e eeuw stammende beschildering van het koorgewelf: aan de oostzijde de 'Wedergeboorte van Christus op de regenboog, geflankeerd door engelen'. In het koor werden tijdens de restauratie van 1972-77 middeleeuwse gewelfschilderingen blootgelegd. De oudste, een voorstelling van de heilige Catharina met haar rad op de zuidmuur, dateert van rond 1300. In de rechthoekige koortravee zijn de zondeval (Adam en Eva bij de boom), een pelikaan (symbool voor het offer van Christus), een hakkende man met een winkelhaak en een

opgejaagd hert te zien, evenals de apostel Jacobus de Meerdere met een pelgrimshoed. Lange tijd is gedacht dat hij de schutspatroon van de kerk was, maar nader onderzoek wees uit dat deze rol werd vervuld door de heilige Dionysius. Inrichting Met de Reformatie maakten de heiligen plaats voor adellijke beschermheren. Nadat Mello Alberda in 1682 de Menkemaborg had verworven, liet hij vanaf de kansel weten dat hij in het bezit was van alle rechten die aan de borgheer toebehoorden, 'gelijk mede alle de gestoelten op en bij het choor en in de kercke'. In 1703 gaf hij schrijnwerker Allert Meijer en houtsnijder Jan de Rijk opdracht tot het oprichten van 'een afschutsel met een gestoelte dar boven' dat 'dwars voort choor' kwam te staan. Deze verhoogde herenbank doet behalve door zijn plaats, ook door zijn vorm denken aan een middeleeuws doksaal (zie Holwierde). Op de huif boven de bank prijken de wapens Alberda-Van Berum-Tamminga-Ubbena. In de onderbouw zitten panelen met open lofwerk aan weerszijden van de doorgang naar het koor. Daarin staat een 19e-eeuwse niervormige avondmaalstafel met bijpassende banken. De Alberda's waren ook de schenkers van preekstoel en orgel, die met de herenbank een van de rijkste protestantse inrichtingsensembles in de provincie vormen. Het orgel werd rond 1700 gebouwd door Arp Schnitger. Ook hier waren Allert Meijer en Jan de Rijk verantwoordelijk voor de kas en het snijwerk. De preekstoel met bijpassend doophek werd in 1713 gebouwd door Anthonie Verburgh met snijwerk van, Jan de Rijk. Op de panelen zijn de vier evangelisten voorgesteld aan weerszijden van de vanitas op het voorpaneel. Op de hoeken van de kuip verbeelden allegorische vrouwenfiguren de deugden Geloof/Standvastigheid, Hoop, Liefde, Gerechtigheid en Voorzichtigheid. Behalve voor de liturgie diende de kerk ook als herinneringsruimte. In de kapel aan de noordzijde hangt een bijzonder koperen grafschild, afkomstig van de zerk van Bonno Ausma (†1560). In het middenpad liggen 36 oude grafzerken. Vier rouwborden, die sinds 1977 in de noordbeuk hangen, herinneren aan de adellijke bewoners van de Menkemaborg en weldoeners voor de kerk.

Menkemaborg.

De oorsprong van de huidige borg ligt eind veertiende, begin vijftiende eeuw. Aangenomen wordt dat op dezelfde plaats al een steenhuis heeft gestaan. In een gevelsteen uit 1614 staat namelijk "Anno 1400 is Menckemahuis vernelt. Anno 1614 dorch Gods gnade gereparert." Rond dezelfde tijd (1400) werden meer borgen vernield, wat erop wijst dat deze bewering waarschijnlijk kan zijn. Mogelijk betreft dit 'Menckemahuis' echter ook een ander steenhuis, bijvoorbeeld Aylbada. De eerste Menkema die wordt genoemd is redger (rechter) Eppo Menkema in 1376. De enige andere Menkema's die worden genoemd zijn Rypke Mennekumma (1465) en Eylart Menckema (1489).

Rond 1489 is de borg mogelijk in handen gekomen van ene vrouwe Bywe to Stedum van Nittersum, daar die toen redger was op het Menkemahuis in Uithuizen. Van een document van overdracht is echter niets bekend. Mogelijk kwam dit door een huwelijk tussen Teteke Nittersum en Egbert Clant Menkema, waardoor het huis (net als Nittersum rond dezelfde tijd) in handen kwam van de familie Clant. Egbert was Spaansgezind en zijn dochter trouwde met Francisco Verdugo's plaatsvervangend stadhouder Antoni de Cocquel. Zijn zoon Osebrandt Clant erfde de borg en werd in 1593 aangesteld als redger. Een jaar later, na de Reductie van Groningen, wist hij de borg te behouden door de eed van trouw te ondertekenen aan het nieuwe protestantse bewind van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In 1614, toen hij voor de tweede keer getrouwd was (met Josina Manninga) liet hij de borg verbouwen. De borg bestond tot dan toe uit een rechthoekig gebouw, dat zich van vooraf gezien linksachter het huidige gebouw bevindt. Hij liet er een groot stuk aan vast bouwen zodat het een open u-vorm kreeg, waarbij de ingang aan linkerkant werd geplaatst.

De borg is in 1682 in het bezit gekomen van Menno Alberda, waarna de familie wel Alberda van Menkema genoemd werd. Zijn zoon Unico Alberda heeft de borg rond 1700 ingrijpend verbouwd. Tot de bewoners

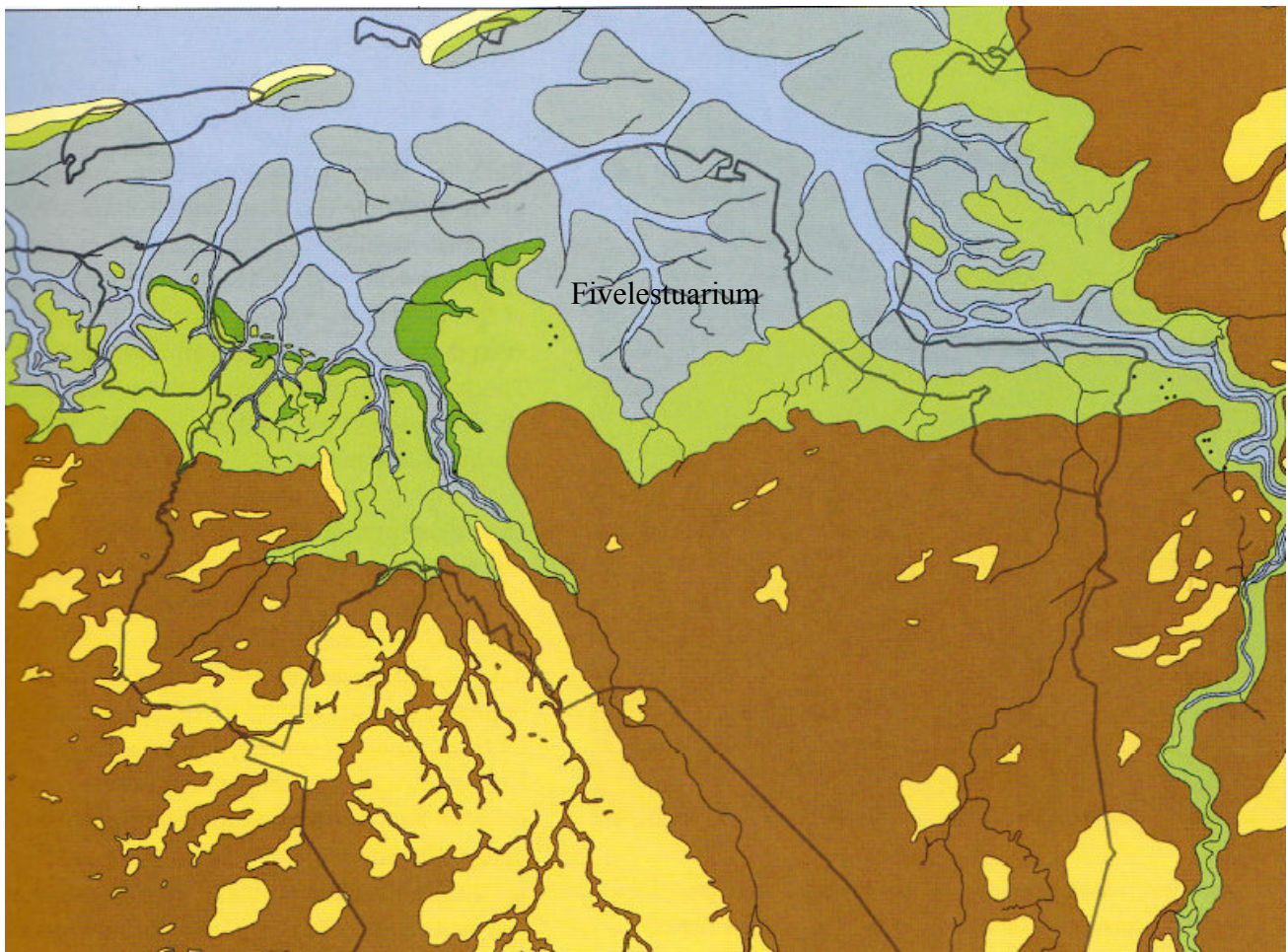
behoorde de bestuurder-politicus Gerhard Alberda van Menkema (1764-1828), die onder meer vanaf 1814 lid was van de Ridderschap der Provincie Groningen. Hij werd geboren op de Menkemaborg en stierf er.

De borg bleef tot het begin van de twintigste eeuw in het bezit van de familie. Na het overlijden van de laatste bewoner Gerard Alberda van Menkema in 1902 kwam de borg leeg te staan. Gerard was ook de eigenaar van de borg Dijksterhuis bij Pieterburen, die na zijn dood werd gesloopt. De toegangspalen en hek van Dijksterhuis zijn voor de Menkemaborg geplaatst. De Menkemaborg bleef gespaard. In 1921 schonken de erfgenamen de borg aan het Groninger Museum.

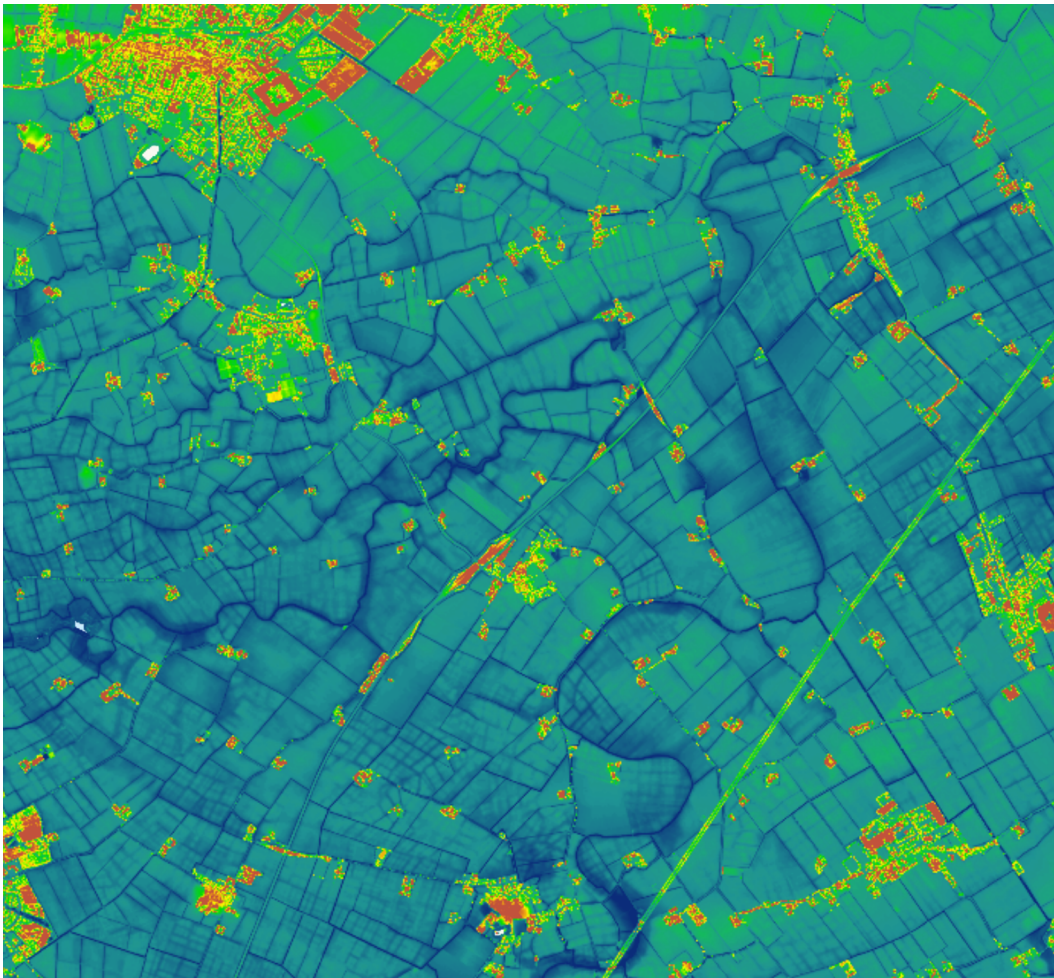
Tegenwoordig is de borg een museum en geeft een beeld van het leven van de Groninger jonkers in de 17e en 18e eeuw. De bijbehorende tuin is opnieuw ingericht als een 18e-eeuwse Hollandse tuin. In de tuin bevindt zich een van de weinige originele doolhoven in Nederland. In het op het borgterrein gelegen schathuis is een restaurant gevestigd.

Fivelgebied.

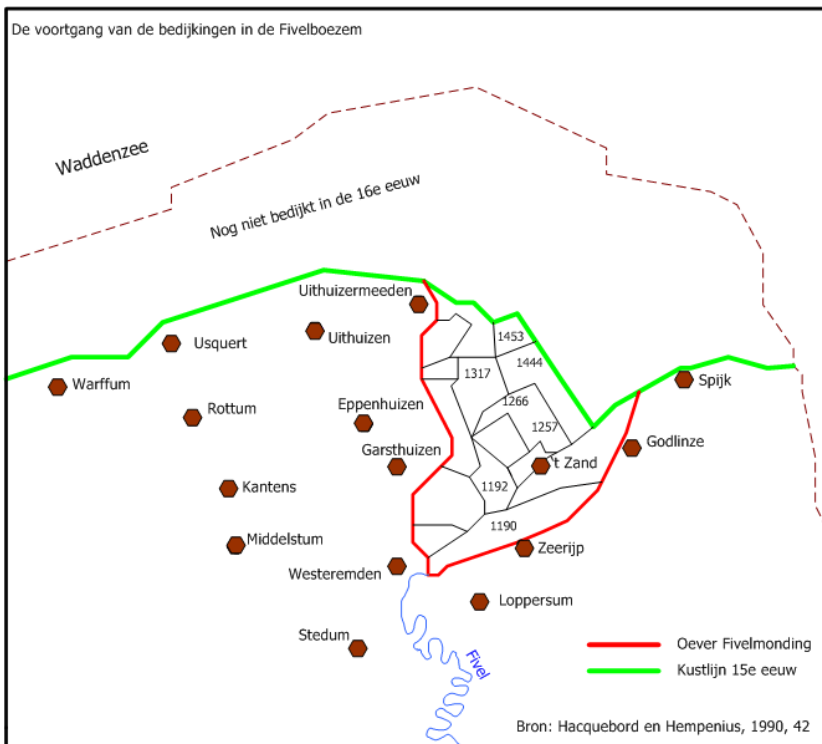
Bij het verlaten van Uithuizen komen we terecht in het voormalig Fivel estuarium. De Fivel was een veenrivier dat afwaterde en een getijdenrivier. De bodem kenmerkte zich door vruchtbare klei in combinatie met zandafzetting waardoor de zavelige grond erg vruchtbaar was. In bijna het hele gebied is nu alleen maar akkerbouw vanwege de vruchtbare grond.

Bruin= Veengebied Geel = Zandgebied Groen= kweldergebied

. Op de hoogtekaart op de volgende pagina zijn nog steeds de contouren en het reliëf van de rivier aanwezig.

Op deze kaart is goed te zien van de wierdedorpen werden aangelegde op de natuurlijke hoogten van de rivierdijk. Via dichtslibbing en inpoldering is het hele estuarium verdwenen vermoedelijk als gevolg van de overstromingen in het Dollard gebied waardoor de (water`druk op dit gebied afnam.

Zandeweer.

De naam Zandeweer bevreemd natuurlijk in het zeeleigebied maar het is ontstaan op een zanderige rivierdijk/kwelderwal. Door de zanderige ondergrond is er heel veel glastuinbouw ontstaan tot op de huidige dag. Het gebied kent ook vele Hoogholtjes over het Boterdiep. Dat zijn houten bruggen die erg hoog liggen om boten te laten passeren met landbouwproducten die via het Boterdiep naar Groningen werd vervoerd.

Kerk Zandeweer.

De kerk is gebouwd in de eerste helft van de 13e eeuw en heeft een laat-romaanse stijl. Toch vertoont de kerk al de overgang naar de gotiek. In de 17e eeuw is het gebouw naar het westen uitgebreid met twee traveeën. De muren van het schip zijn met vijf lisenen geleded en hebben spitsboogvensters. Net onder het dak zitten een lijst van siermetselwerk en een rondboogfries. Het koor is halfrond gesloten. In de koorluiting bevinden zich enkele spaarvelden met rondbogen. De kerk is in de jaren 1931-1932 gerestaureerd naar plannen van A.R. Wittop Koning.

Aan de zuidzijde staat tegen de kerk een zandstenen zerk die vroeger in het gangpad voor de preekstoel heeft gelegen. Het opschrift luidt: '1540 op den darden dach juni, ruste in den Heere de Eerzame Vrouw Eylka Scelcuma.'

Toren.

De losstaande toren met zadeldak dateert van de eerste helft van de vijftiende eeuw. De toren heeft een sober voorkomen en heeft dan ook geen geledingen. Wel heeft de hij enige klimmende spaarvelden in de toppen net onder het zadeldak. Ook is de toren voorzien van wijzerplaten, een in een topgevel en een op een dakkapel. Boven op het zadeldak staat een zeer spitse dakruiter, net als bij de kerken van Baflo, Garmerwolde en 't Zandt. In de toren zelf hangen twee klokken uit 1467. De grootste klok, Maria genaamd, is gegoten door Henrik Kokenbacker met het opschrift: 'Maria bin ick gheheten, dat kerspel tot Santwer let mi gheten anno Dmi MCCCCLXVII'. De kleinere klok is waarschijnlijk ook gegoten door Henrik Kokenbacker en heeft ook twee randschriften. Een daarvan luidt: 'Katharina bin ick gheheten, dat kerspel tot Santwer leten ni gheten anno Dmi MCCCCLXVII'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog liet de Duitse bezetter de klokken uit de toren halen om ze om te smelten. Na de oorlog werden ze echter in ongeschonden staat teruggevonden in Giethoorn.

Interieur.

Het gewelf van de kerk bestaat deels uit meloengewelven met ronde ribben en deels uit kruisribgewelven. De bewoners van de borgen rond Zandeweer hebben hun sporen nagelaten in de kerk. Er staan twee herenbanken uit 1679, welke gesierd worden door opzetstukken voorzien van de wapens van de families Clant, Lewe, Coenders en Ompeda. Ook bezaten de borgbewoners een eigen grafkelder in de kerk. Deze grafkelder is gedicht ten tijde van de restauratiewerkzaamheden in 1932. Een groot zerk waar familiewapens op afgebeeld zijn geeft aan waar deze grafkelder zich bevindt.

De rijk versierde preekstoel dateert uit het derde kwart van 18e eeuw en is voorzien van een groot uitgevallen klankbord. De kansel heeft allerlei rococo-elementen en is voorzien van schilden van onder andere de familie Alberda. Het doophek dat de preekstoel omgeeft, is van 1793.

Het orgel van de kerk van Zandeweer uit 1731 is het eerst gebouwde instrument van de Groninger orgelbouwer A.A. Hinsz.

Molen Zandeweer.

De korenmolen Windlust stamt uit 1818. In 1975-76 is de molen gerestaureerd. Ook voor 1818 heeft er in Zandeweer een molen gestaan. De sarrieshut die daarbij hoorde is nog aanwezig.

Een sarrieshut was de woning van een ambtenaar, aangesteld door de Staten van de provincie Groningen (Stad en Lande). Officieel werd deze woning omschreven als cherchershuis of cherchershut en de ambtenaar had de titel van chercher. Het woord chercher is afgeleid van het Oudfranse woord sarchier, dat belasting betekent. In het Gronings werd de naam al snel verbasterd tot sarries en de cherchershut tot sarrieshut.

De sarrieshutten werden vanaf 1628 gebouwd in de onmiddellijke nabijheid van korenmolens. De chercher was belast met de controle op de belasting op het gemaal. Deze belasting was een recht dat geheven werd op het graan dat de boeren bij de molenaars brachten om het te laten malen. Deze zogenaamde belasting op het gemaal werd in het begin van de Tachtigjarige Oorlog ingevoerd en diende met name ter financiering van de strijd tegen Spanje. Na deze oorlog bleef de belasting gehandhaafd en werd uiteindelijk pas afgeschaft in 1855. Omdat er veel fraude en ontduiking van de belasting op het gemaal voorkwam en straffen niet voldoende bleken te zijn, besloten de Staten van Stad en Lande en de Ommelander Staten (in de provincie Groningen) in 1628 tot het aanstellen van een chercher bij iedere molen en voor hen werden dan ook de cherchershutten bij de korenmolens gebouwd.

Eppenhuizen.

De naam Eppenhuizen komt voor als Eppinghahusum in 1390 en als Eppinghehusen in 1478. De betekenis is 'bij de huizen van (de lieden van) Eppo' (ook Eppa of Eppe). Deze Friese mansnaam komt nog steeds voor. Overigens is niet iedereen het met deze naamsverklaring eens.

Het dorp is ontstaan op een wierde, maar het is onbekend of het hier om een wierde gaat of om meerdere wierden die in de loop der tijd aan elkaar gegroeid zijn. De huidige wierde heeft een hoogte van ongeveer 1,6 meter boven NAP. In de bodem zijn enkele tientallen middeleeuwse bolpotscherven gevonden. Op de wierde bevinden zich onder andere de kerk en het kerkhof.

Startenhuizen.

De naam Startenhuizen komt van staart (stert), een smalle landpunt, dat wil zeggen het land gelegen tussen het Maarvliet en het Startenhuistermaar.

Het dorp lag oorspronkelijk verder westelijk. Het huidige dorp heeft geen eigen kerk, deze is omstreeks 1590 afgebroken, omdat het toenmalige dorp te weinig inwoners had. De kerkgang was nadien naar Eppenhuizen of Garsthuizen, waar het nagenoeg aan vast ligt. De wierde waarop de kerk was gelegen werd nog lang 'Oude Kerkhof' genoemd. De wierde werd nadien deels afgegraven en vormt nu onderdeel van een groter landbouwperceel. Op de plek zijn in het verleden menselijke resten gevonden.

Garsthuizen.

Garsthuizen is omstreeks de elfde eeuw ontstaan op een meander van de Fivel in de voormalige Fivelboezem. De eerste bewoners verstigden zich op verhoogde woonplaatsen die op de zandige kwelderruggen werden opgeworpen. Die werden in de loop van de twaalfde eeuw verbonden door een doorgaande dijk.

Het dorp wordt voor het eerst genoemd in 1283 als Gershusen, 1323 Gershusum, 1417 Garshusen. Volgens de taalkundige Wobbe de Vries zou de naam zijn afgeleid van het Oudfriesse woord gers voor 'gras' met de uitgang -huson. Het woord Grashus, Oudfries *gershûs was vooral in Oost-Friesland gebruikelijk om een voorwerk aan te duiden. De naam lijkt daarom te verwijzen naar de beide kloosterboerderijen Westeremder- en Garsthuizervoorwerk, die hier aan het begin van de dertiende eeuw zijn gesticht. Het Westeremdervoorwerk, Groote Voorwerk of Dydingemonken werd in 1219 door de familie van abt Emo aan het Klooster Bloemhof geschonken. Het Garsthuizervoorwerk was eigendom van het Oldeklooster Feldwerd bij Holwierde. De nieuwe polders leenden zich uitstekend voor akkerbouw.

Mogelijk had het dorp eerst een andere naam. In de goederenregisters van de Abdij van Werden wordt rond het jaar 1000 gesproken over een nederzetting Reinbodashuson ('woonplaats van Reinbod'), gelegen tussen Stedum en Huizinge/Westeremden. Misschien was deze Reinbod de stichter van Garsthuizen. De Romaanse dorpskerk, gewijd aan Pancratius, had een herenloge oftewel westwerk, die door de dorpsheren moet zijn gebruikt. De kerk staat afgebeeld op een kaart van boerderij Groot Karshof uit ongeveer 1824.

Westeremden.

Westeremden, oudtijds Emetha genoemd, is een beschermd dorpsgezicht. Westeremden ligt in het westen van de oude landstreek Fivelingo, nabij de grens met Hunsingo, waarvan het wordt gescheiden door de Maarvliet ten westen van het dorp.

Het runenstokje van Westeremden

Westeremden is ontstaan rond het begin van de jaartelling aan de toenmalige monding van de rivier de Fivel in de Fivel-zeeboezem. Het is een radiaal wierdedorp dat oploopt tot 5,5 meter boven NAP en is gelegen op een kwelderwal die van Usquert, Kantens en Middelstum via Huizinge en Westeremden naar Zeerijp ('Zeerand') en Spijk loopt. De onbebouwde delen van de wierde aan west- en zuidzijde zijn tussen 1903 en 1910 afgegraven voor de verkoop van de vruchtbare wierdegrond. Bij archeologische opgravingen, waarbij professor Albert van Giffen was betrokken, zijn destijds twee runeninscripties gevonden. In 1917 werd een tekst gevonden op een staaftje van taxushout. In 1928 vond men een weefzwaardje met het korte opschrift voor Adegisl en Gisehild. Ondanks de afgravingen is het wierdepatroon nog goed zichtbaar. De plaats komt in de middeleeuwen eerst voor onder de namen Emedun (944), Amuthon (10e-12e eeuw) en Emetha (of Emethe of Emutha; 13e eeuw).[3] Mutha betekent: monding van de rivier. Later is het voorvoegsel 'wester' toegevoegd om de plaats te onderscheiden van het Oost-Friese Emden. Als zodanig komt de plaats voor het eerst voor in 1379.[4] Onder de naam Embden komt de plaats echter nog voor tot de 17e eeuw.

Tot ongeveer 1000 had het dorp een haven, maar waarschijnlijk midden 10e eeuw slibde de Fivel dicht. Onduidelijk is of dit werd veroorzaakt door het graven van de Delf. Nadat het omliggende gebied in 1192 was bedijkt werd de haven uiteindelijk in 1219 gedempt. Het verdwijnen van de scheepvaart uit Westeremden leidde tot de opkomst van Garreweer. Na het dempen van de haven werd de Westeremdermaar gegraven. Een klein haventje bevindt zich nog aan de Molenweg.

Andreaskerk.

De kerk van Westeremden wordt herhaaldelijk genoemd in de beroemde kloosterkroniek van Wittewierum. Na de dood van Emo, de eerste abt van het premonstratenzer klooster Bloemhof te Wittewierum, in 1237, neemt zijn biograaf Menko de kroniek over. Deze kroniek geeft een vrij betrouwbaar beeld van de gebeurtenissen uit die tijd en vermeldt ook de naam van de kerk: 'eccl. Sancti Andree in Emetha'. In 1238 werd de kerk door brand beschadigd en in 1259 werd ze opnieuw ingewijd. Daarmee biedt de kerk van Westeremden een zeldzame eigentijdse datering voor de laatromaanse stijlperiode in Groningen. Bouwhistorisch onderzoek wijst uit dat het schip de brand overleefde, want dit bouwdeel is nog romaans en werd waarschijnlijk al begin 13e eeuw opgetrokken. Aan de noordzijde bleef een deel van het rondboogfries bewaard. Tussen 1238 en 1259 werd de kerk uitgebreid tot een kruiskerk met een ondiep transept. Waarschijnlijk door verzakking werd deze dwarsbeuk begin 16e eeuw alweer afgebroken. De topgevel van de rechte koorwand is versierd met een typisch laatromaans patroon van siernissen gevuld met baksteenvlechtwerk. De nissen in de hoeken worden bekroond door een ruitpatroon en de drie middelste nissen door sierlijke driepasbogen. Een forse westtoren werd in 1808 vervangen door de huidige dakruiter. Toen ontstond ook de huidige westwand. In 1973 nam de Stichting Oude Groninger Kerken de kerk over. Interieur Het schip wordt gedekt door een vlak balkenplafond. De viering door een achtdelig koepelgewelf met een fraaie sluitring met daarin een vierpasmotief. Rond de ring en beneden bij de gewelfaanzetten is de oorspronkelijke afwerking van het gewelf met een patroon van rood baksteenvlechtwerk bij de restauratie van 1977-79 zichtbaar gemaakt. Voor het middendeel van het gewelf is gekozen voor de latere figuratieve beschildering tegen een witte achtergrond, die rond 1500 moet zijn aangebracht. Aan de noordzijde zien we de heiligen Dorothea en Barbara, aan de oostzijde fragmenten van de zondeval (Adam bij de boom in het Paradijs) en aan de zuidzijde de heiligen Johannes de Doper en Laurentius. De schildering op de noordwand van dezelfde travee werd aangebracht na de afbraak van het transept begin 16e eeuw. Van het ooit monumentale tafereel van het Laatste Oordeel zijn alleen nog bazuin blazende engelen en de geknielde Johannes te zien boven de geopende graven. Na de Reformatie werd de wand overgeschilderd met in het midden een tekstopschrift binnen een cartouche. Door een later ingebroken venster bleven ook hiervan slechts

fragmenten bewaard. Zo vormt deze wand een boeiende historische puzzel. Ter versterking hiervan werden de aanzetten van de bogen die de transeptarmen van de viering scheidde tijdens de restauratie weer zichtbaar gemaakt. Het gewelf in het koor is eveneens achtelig met een fraaie sluitring, maar hier is de wit gesausde toestand van na de Reformatie gehandhaafd. Van het altaar waar de vetkoper Hajo Wibena in 1398 door de Schieringer Eppo van Nittersum werd doodgeslagen, is geen spoor bewaard gebleven. In de noordelijke koorwand bevindt zich een met zandstenen platen beklede sacramentsnis onder een beeldhouwde bekroning. Boven de nis is een laatgotische pinakel geschilderd met in het midden Maria in een stralenkrans. Hiermee wordt de indruk gewekt dat de sacramentsnis was opgenomen in een heuse sacramentstoren: een laatmiddeleeuwse trompe-l'oeil. Een goede oplossing wanneer de middelen voor de bouw van een echte toren ontbraken. De nis in de zuidoosthoek van het koor deed vermoedelijk dienst als piscina. In de vloer van het koor liggen enkele beeldhouwde grafzerken uit de 17e en 18e eeuw. Het evenwichtige meubilair van de kerk van Westeremden is eenvoudig van uitvoering, maar behoort desondanks tot de fraaiste protestantse ensembles van de provincie. De preekstoel, het koorhek en de herenbank dateren uit midden 17e eeuw. Het orgel op de westelijke tribune werd in 1874 gebouwd door Petrus van Oeckelen en heeft een voor Groningen zeldzame neogotische kas.

Weem.

In het gebouw naast de kerk vindt u de Weem van Henk Helmantel de beroemde figuratieve kunstschilder. De Weem heeft hij eigenstandig nagebouwd en doet nu dienst als een museum. Dat donderdagmiddag, vrijdagmiddag en zaterdagmiddag is te bezoeken. Een weem is een middeleeuwse pastorieboerderij. [Zie verder de website van het museum.](#)

Zeerijp.

Zeerijp wordt voor het eerst vermeld als 'Ripon' in een goederenlijst van het klooster Werden van rond 1050. Jacob van Deventer gebruikt op zijn kaart van 1559 de verkorte vorm 'Ryp' ('Rijp'), die in het Gronings ook vaak wordt gebruikt. De betekenis van de naam is niet geheel duidelijk. De naam werd in het verleden wel gelijk gesteld aan 'zeeoever', maar wordt tegenwoordig meestal vertaald als 'zeereep' (rijp = reep); een strook zand bij de zee, in dit geval de Fivelboezem. Tegenwoordig zou het gelijkgesteld kunnen worden aan zandbank.

Zeerijp ligt op de plek van de oude dijk die ooit werd aangelegd in de Fivelboezem. Het dorp vormde in de middeleeuwen onderdeel van het Westerampt, een onderkwartier van Fivelgo. Tijdens de Republiek vormde het onderdeel van het onderkwartier Oosterdeel van Fivelingo. Gerechtiglijk behoorde Zeerijp tot de rechtstoel 't Zandster Eesterrecht. De zetel daarvan bevond zich soms ook in Zeerijp in het Regthuys (later herberg, Borgweg 12). Ook was er een drosternij in het dorp. Langs de Woldweg ten zuiden van het dorp zijn skeletten van mensen gevonden die mogelijk door een der rechtstoelen terechtgesteld zijn. Waterstaatkundig vormde het kerspel Zeerijp de 'Zeerijpster eed' die onderdeel vormde van de derde schepperij (Loppersum) van het Dorpster zijlvest.

Zeerijp is mogelijk ontstaan door pioniers die zich mogelijk in de 10e eeuw vanuit Eenum vestigden op twee langgerekte wierden enkele honderden meters ten zuiden van het huidige dorp. Ergens na het jaar 1000 werd een dijk aangelegd over de kwelderruggen en oeverwallen van de Fivelboezem, vanaf Uithuizen via Westeremden naar Zeerijp en verder via Godlinze en Spijk naar het oosten. Deze dijk liep in Zeedijk langs de huidige Borgweg, de belangrijkste weg door het huidige dorp. Bij opgravingen bij de dorpskerk is onder de aanbouw (het vroegere schooltje) een volledig intact gemetseld verlaat gevonden dat in de tweede helft van de 12e eeuw in deze dijk moet zijn aangelegd. Nadat de Fivelboezem een flink stuk was verland werd kort daarna, nog in de 12e eeuw, ongeveer een kilometer noordelijker parallel aan deze dijk een nieuwe dijk aangelegd om de nieuwe kweldergronden, waarmee de eerste Fivelpolder ontstond. Rondom de oude dijk ontstond daarop in de vroege 13e eeuw het huidige dorp, waarbij vermoedelijk al rond 1200 een eerste kerk werd gebouwd, die mogelijk nog een oudere tufstenen voorganger kan hebben gehad. In 1227 komt deze kerk

voor in de kroniek van Bloemhof, toen priester Herbrand van Zeerijp werd vermoord. Mogelijk kende het dorpje een haventje en een vuurtoren, maar hiervoor is tot op heden geen enkel archeologisch bewijs geleverd. De Fivelgronden waren erg rijk, waardoor het dorp al snel tot bloei kwam; het begin van een eeuwenlange geschiedenis als agrarische nederzetting. In de eerste helft van de 14e eeuw verrees door toedoen van de monniken van het klooster Feldwerd de grote kruiskerk van het dorp, de Jacobuskerk. Deze kerk vormt met de 15e eeuwse toren nog altijd het baken van het dorp.

Kerk Zeerijp.

Waarschijnlijk stond in de 12e eeuw al een tufstenen kerkje of kapel op de plaats van de huidige, 14e-eeuwse kruiskerk. Het is een imposant gebouw met karakteristieke kenmerken van de overgang van romaanse bouwstijl naar gotiek: hoge gewelven, spitsbogige vensters, maar ook ronde ramen, siermetselwerk en rondstaven rondom de vensters. Uniek is het interieur, alle wanden zijn van baksteenimitatie voorzien, een dieprode kleur met witte voegen. Ook de spitsbogige gewelfvelden zijn voorzien van deze baksteenimitatie, zij het in andere tinten.

Deze kruiskerk met hoge gewelven, en spitsboogvensters is in de eerste helft van de 14e eeuw gebouwd door kloosterlingen van Feldwerd(bij Holwierde). Er is weinig veranderd aan deze, aan Jacobus de Meerdere gewijde kerk. Het exterieur past duidelijk bij de vroege gotiek, terwijl de overwelving eerder bij het laatromaans hoort. De kerk heeft vijf traveeën met een vijfzijdige koorsluiting aan de oostkant. De portalen aan noord- en zuidzijde hebben ronde bogen en zijn ‘Moors’ gedecoreerd (een verwijzing naar de pelgrimstocht naar Santiago de Compostela?). De topgevels van het transept hebben laatromaans siermetselwerk in de klimmende spaarvelden. Begin 16e eeuw werd een vrijstaande toren met twee geledingen gebouwd ten oosten van de kerk. De uit 1833 stammende tentdak is de opvolger van respectievelijk een spits en een zadeldak. De toren telt twee luidklokken van Geert van Wou sr. uit 1502. De grootste klok heeft als opschrift: ‘Wetet jonkfrouen, vrouwen ende mannen, dat dese klok ther eer Sant Annen ende Sant Jacobs is gegoeten koemt gerne ter kercke onverdrotten’. Het grote kerkhof rond de kerk is deels met een gracht omgeven. De belangrijkste wijzigingen vonden plaats tegen het eind van de 16e eeuw: doksaal en zijaltaren werden gesloopt. Tegen de westmuur zit een detonerende aanbouw uit de 17e eeuw, vroeger een schooltje en tegenwoordig consistoriekamer. Schip en koor worden gedekt door melloenvormige koepelgewelven met acht ribben die samenkomen in een sluitring. De dwarsarmen van het transept hebben kruisribgewelven. In de zuidwesthoek van de viering is een nauwe wenteltrap in de muur aangebracht, die leidt tot boven het gewelf. De muren aan de binnenkant zijn rood geverfd met witte schijnvoegen (tussen 1250 -1350 gebruikelijk bij kerken binnen het bisdom Münster). Dit oorspronkelijke kleurenschema is bij de restauratie in de jaren 1962-‘66 weer hersteld. De gewelven boven het schip zijn voorzien van baksteenimitatie variërend in vorm en kleur. De sluiting in het vieringgewelf heeft een rozet opgebouwd uit rondstaven. Het koor dat enkele treden hoger ligt dan het schip heeft een aantal witgepleisterde nissen. De meest zuidelijke is de oorspronkelijke piscina. Deze werd bij de bouw rond 1350 voltooid en is daarmee de oudst te traceren piscina van Groningen. Onder het koor bevonden zich vroeger ten minste drie grafkelders uit de 17e en 18e eeuw. Bij de restauratie van 1962-‘66 zijn resten van een doksaal teruggevonden, en in de oostmuren van het transept de resten van twee zijaltaren. Ook werden de fundamenten teruggevonden van een rond 1200 gebouwde bakstenen zaalkerk van 20 bij 7,5 meter. Het meubilair kent naast de banken uit 1640 tegen de zuidmuur van het transept een fraaie eikenhouten kansel uit 1646. De hoeken van de kuip zijn versierd met allegorische vrouwenfiguren, voorstellende zes van de zeven christelijke deugden: Geloof, Hoop, Liefde, Rechtvaardigheid, Voorzichtigheid en Matigheid of Standvastigheid. De laatste twee zijn niet te onderscheiden omdat het bijbehorende attribuut onherkenbaar is door slijtage van het kanseldeurtje. Waarschijnlijk is het Standvastigheid, bij rijk bewerkte kansels wil de ‘Matigheid’ nog wel eens sneuvelen (zie ook de kansel te Midwolde). Het orgel hangt prominent aan de westmuur. De Groninger orgelbouwer Theodorus Faber bouwde het orgel tussen 1646 en 1651. Dit is niet het eerste orgel van de Jacobuskerk. Het eerste orgel van circa 1480 stond op het doksaal. Toen het doksaal werd afgebroken verdween dit orgel. Om het Faber-orgel voldoende steun te geven werd het raam in de westgevel dichtgemetseld. Het orgel werd

verschillende malen gerestaureerd of gerepareerd. De twee vergulde sterren op het orgelfront gaan draaien als een bepaald register ('omlopende sterren' of 'cymbelster') wordt ingeschakeld. De kerk bezit 11 rouwbordenpatronen. Orgel, preekstoel, piscina's en rouwborden maken het bijzondere interieur compleet.

Rondom

Het vijfzijdig gesloten koor heeft hoogoprijzende gotische spitsboogvensters voorzien van rondstaven. De flankerende siernissen, zo gebruikelijk in de romano-gotiek, ontbreken hier. Ook is er geen indeling meer van de gevels in een boven- en een benedenzone. Zowel het schip als het koor zijn versterkt door driemaal versneden steunberen. De dwarsarmen hebben lisenen.

De romano-gotiek van deze kruiskerk blijkt aan de buitenzijde vooral uit de rondstaven rondom de vensters en uit de rijkelijk versierde topgevels van de dwarspanden met siermetselwerk en kraalprofielen. De portalen aan zuid- en noordzijde zijn rondbogig.

Onder: De topgevel van het zuiderdwarspand is versierd met zeven door smalle lisenen gescheiden en steeds door twee klimmende rondboogjes gedekte nisvelden. De velden zijn voorzien van gevarieerde metselwerkpatronen. Het middelste nisveld is gedeeld door een zich splitsende middenstijl. Volgens De Olde en Meindersma gaat het bij deze kerk om 'de laatste manifestaties van middeleeuws siermetselwerk in Groningerland'. De daarna gebouwde stijlzuivere gotische kerken in de provincie Groningen, zoals bijvoorbeeld de kerken van Middelstum, Onstwedde, Bellingwolde en Pieterburen, hebben dergelijke gevelversieringen in de vorm van metselwerkpatronen niet meer.

Noorderdwarspand.

De kopgevels van het dwarspand zijn voorzien van spitsboogvensters met rijke rondstaafprofilering en sierlijke topgevels. De topgevel van het noorderdwarspand heeft drie langgerekte spitsbogige nisvelden met ter weerszijden twee lagere, klimmende spitsboognissen. Alle velden zijn omkraald en voorzien van gevarieerde siermetselwerkpatronen, zo typerend voor de romano-gotiek. Daarboven in de top zijn nog een muizentand en een driehoekig veld met ruitvlechtingen zichtbaar.

Zoals op de vorige pagina reeds opgemerkt gaat volgens De Olde en Meindersma het bij de kerk van Zeerijp om 'de laatste manifestaties van middeleeuws siermetselwerk in Groningerland'. Berghuis en Steensma noemen het afscheid van de romano-gotiek met de kerk van Zeerijp groots en zijn van oordeel 'dat in gewelfbouw en detaillering de vormenrijkdom van de romano-gotiek hier nog eenmaal in zijn volle glorie te voorschijn komt.

De westgevels van het dwarspand hebben ronde vensters, terwijl de oostgevels van spitsboogvensters zijn voorzien. Deze zijn later ingebroken omwille van de gewenste lichtinval op zij-altaren die ter plaatse stonden. Hoewel de spitsboogvormen aan deze kerk overheersen, zijn de portalen rondbogig. Die aan de zuidzijde zijn niet gedecoreerd. Beide portalen aan de noordzijde daarentegen zijn voorzien van fraaie decoraties in de vorm van arabesken, die bestaan uit gestileerde plantenmotieven, en in de vorm van gevarieerde blokpatronen.

Volgens Van Neck¹ onderstrepen deze Moorse motieven de verbondenheid van de Jacobuskerk te Zeerijp met het in Spanje gelegen Santiago de Compostela, dat sinds de 10e eeuw bedevaartplaats is van de H. Jacobus. Zulke Moorse motieven komen volgens deze auteur door heel Europa op veel kerken en kapellen voor, die langs de verschillende pelgrimsroutes richting Santiago de Compostela liggen.

Beide portalen zijn rondbogig en aan deze zijde van de kerk van decoraties voorzien. Het portaal in het dwarspand dient thans als hoofdingang, dat in de westelijke travee is dichtgezet. De aanbouw aan de westzijde dateert uit het eind van de 16e eeuw. Deze ruimte van vier bij vier meter diende als schoollokaal. In 1867 kreeg het dorp Zeerijp een apart schoolgebouw. Vanaf die tijd wordt de 'kerkschool' gebruikt als consistoriekamer.

Toren.

De vrijstaande gotische klokkentoren stamt uit het begin van de 15e eeuw. Het afgeknotte tentdak met daarbovenop een koepeltje dateert uit 1834. Het diende als vervanging van een zeer hoge eiken naaldspits gedekt met leien. Een waterlijst verdeelt de toren in twee geledingen. Het benedenste deel heeft een spitsbogige doorgang die deel uitmaakt van een grotere, zeer hoge spitsboognis met twee spitsboogvensters. Het bovenste deel heeft aan de noordwest en zuidoostzijde drie spitsbogige galmgaten. Beide andere gevels hebben er elk twee. Op de toren staat in een gedenksteen het opschrift:

anno 1608 doe de / ed. ernst writzer ten / holten hoevelinck / lucas wiede marius pas / toer amptzo ewes und / rewinck bartolomeus / kerckvogd in zeeryp is / dese toren nies gerepare en daaronder: dorch evert nitring.

In de onderdoorgang staat een trap die mogelijk uit oogpunt van weerbaarheid ook kon worden weggehaald.

Interieur.

Het interieur van de kerk maakt een bijzondere indruk op de bezoeker. De sfeer is heel bijzonder door de kleurstelling, de hoge gewelven en de ruimtewerking die ervan uitgaat. Alle wanden zijn rood geschilderd en voorzien van witte schijnvoegen. Deze kleurstelling is authentiek. Ze was ten tijde van de romano-gotiek gebruikelijk. Het koor wordt overdekt door romano-gotische, meloenvormige koepelgewelven met acht ribben die uitkomen in een sluitring. De gewelfvelden van het koor zijn wit uitgevoerd. Elk der vijf zijden van de koorluiting heeft een hoogoprijzend gotisch spitsboogvenster. De gevels onder de vensters zijn voorzien van een aantal wit gepleisterde nissen. De schipgewelven hebben eveneens romano-gotische koepelgewelven. Deze zijn voorzien van baksteenimitatie in gevarieerde patronen en kleuren. De zijwanden, die rood geschilderd zijn met witte voegen, worden geleed door wit gepleisterde spaarnissen telkens gesloten door twee rondbogen. Rondom in het koor hangen rouwborden. De kansel staat bij de noordwestelijke vieringpijler.

Koor.

Links: In deze nis zijn afgebroken stenen zichtbaar. Ze vormen vermoedelijk de aanzet tot een uitgebouwd sacramentshuis dat een stuk uit de muur stak. De kleine, rechthoekige nis rechts ernaast bood mogelijk plaats voor een devotielicht.

Een piscina, een nis met wasbekken en afvoer meestal door de muur naar buiten, werd gebruikt voor liturgische handwassing en om het water waarmee de priester handen en vaatwerk had gereinigd te laten wegvloeien. Achtergebleven restanten van de geconsacreerde hostie kwamen dan toch op gewijde aarde, het kerkhof, terecht. "Zo stroomt Gods water over Gods akker en kregen ook de doden deel aan het sacrament". Bij een dubbele piscina vonden de liturgische handwassing en het afspoelen van het vaatwerk gescheiden plaats.

Kansel.

De eikenhouten kansel met klankbord dateert, blijkens het opschrift op de kuip, uit 1646. Ze werd gemaakt door Johan Elderkamp. Oorspronkelijk stond de kansel tegen de pijler in de zuidwesthoek van de viering, daarna midden voor de toenmalige koorafscheiding, om na de laatste restauratie op de huidige plaats bij de noordwestelijke vieringpijler te belanden. De zeskantige kuip bevat allegorische vrouwenfiguren die de drie christelijke deugden: Geloof, Hoop en Liefde symboliseren en drie van de vier kardinale deugden, te weten: Rechtvaardigheid, Voorzichtigheid, Matigheid en Standvastigheid. Klankbord met in de cartouche het volgende opschrift: ao 1646 als de e. maurits ripperda de e.e. nicolaus van borck curatoren en meede collatore deser kerke en de e.w. gerhard averesch pastoor is deze predigstoel gemaakt. Het wapenschild van Maurits Ripperda en rechts daarnaast dat van Nicolaas van Borck. Op de zes hoeken van de kuip staan allegorische vrouwenfiguren. De barokke boogpanelen daartussen tonen naar elkaar toegewende vrouwelijke halffiguren. Ze vertonen overeenkomst met die op de kansel te Eenum. De allegorische vrouwenfiguren op de kuip

symboliseren de drie christelijke deugden: Geloof, Hoop en Liefde en drie van de vier kardinale deugden, te weten: Rechtvaardigheid, Voorzichtigheid, Matigheid of Standvastigheid. Doordat het attribuut op de kanseldeur door slijtage niet meer duidelijk is, valt niet goed meer vast te stellen welke van de laatste twee is afgebeeld.

Geloof, gesymboliseerd door een vrouw die een kruis draagt. Hoop met als symbool het anker, Liefde gesymboliseerd door een moeder met kind en Rechtvaardigheid met als attribuut een weegschaal. Voorzichtigheid met als symbool een nachtvogel is niet afgebeeld, wegens de fotografisch moeilijk bereikbare hoek waarin deze is geplaatst.

Orgel.

Het orgel van Zeerijp vermeldt op het memorieschild in het front van het orgel als orgelbouwer T. Faber en het jaartal 1651. Het interieur van de kerk onderging in die tijd een grootscheepse vernieuwing, zoals een nieuwe kansel (1646) en een nieuw orgel. Het snijwerk van de orgelkas is van de hand van Johan Elderkamp. Het memorieschild vermeldt naast de namen van de bouwer ook die van de collatoren Maurits Ripperda en Nicolaas van Borck. Hun familiewapens prijken ter weerszijden van het schild op het orgelfront. Het orgel onderging in de loop der tijd verschillende veranderingen, o.a. in 1834 door H.E. Freytag en in 1882 door J. Doornbos. Na een eerdere restauratie in 1964-1965 door de firma Fama & Raadgever werd in de jaren 1977-1979 het orgel gereconstrueerd door S.F. Blank en B. Edskes op basis van oude gegevens. Deze reconstructie kwam in feite neer op nieuwbouw. Detail orgelfront met memorieschild. Links en rechts daarvan de wapenschilden van Maurits Ripperda en Nicolaas van Borck. Daarboven twee sterren die kunnen ronddraaien.

Rouwborden.

In de 16e tot en met de 18e eeuw maakte men bij het overlijden van borgheren of borgvrouwen een rouwbord met alle bijzonderheden over de afstamming in de vorm van familiewapens en kwartieren. Gedurende de rouwperiode werd deze boven de hoofdingang van de borg opgehangen. Na afloop van de rouwperiode hing men het rouwbord in de kerk aan de wand van het koor ter nagedachtenis aan de overledene. In de 18e eeuw ontstond de gewoonte na het overlijden een apart rouwbord in fraaiere uitvoering in de kerk op te hangen. Daarnaast bleef het eenvoudiger bord boven de borgingang in zwang.

Veel van deze rouwborden, ook wel rouwkassen genoemd, werden in de Franse tijd (1795-1814) uit de kerken verwijderd. Trouwens heraldieke emblemen op kansels en herenbanken moesten toen ook hier en daar wijken, vanwege het gelijkheidsbeginsel. Na de Franse periode werden de rouwborden voorzover nog aanwezig weer teruggebracht. Vele waren vernietigd, andere waren gedemonteerd of beschadigd en moesten eerst hersteld worden voor ze weer op hun plaats konden worden teruggebracht. Ook werden sommige verwisseld. Zo keerden van slechts van drie van de vier borgen die bij Zeerijp behoorden de rouwborden terug in de kerk. Rouwborden van de borg Baukema hangen momenteel in de kerk van Wittewierum. In de kerk van Zeerijp hangen thans elf rouwborden. Deze zijn tijdens de laatste restauratie hersteld. Het was meteen de aanleiding tot een plan van herstel voor alle in de Ommelanden nog aanwezige rouwborden.